

**ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΓΧΥΣΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ**

Υπό Σπ. Κ. Τσιτσιγκου
Αν. Καθηγητή Ψυχολογίας τής Θρησκείας
τής Θ.Σ. Πανεπιστημίου Αθηνών

Κατά τον άγιο Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη, ο χριστιανικός Θεός ενέχει ένα διπλό γνώρισμα: κρυφό και αποκαλυμμένο, άγνωστο και γνωστό¹. Αντίστοιχα, η θεολογική προσέγγιση και γνώση τού Θεού είναι διττή²: γνωστική (βλ. πνευματικό «γάλα» και «γνόφος αγνωσίας»), δηλ. Καταφατική ή Αποφατική αντίστοιχα³, και Χαρισματική (βλ. «μέλι» ή «φως» τής θεοπτίας), δηλ. Μυστική⁴. Τη διπλή (διαλεκτική και αποδεικτική, κατά τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά⁵) αυτή μεθοδολογία τής Θεολογίας περιγράφουν όλοι σχεδόν οι Πατέρες τής Εκκλησίας⁶. Γι' αυτό, στην ιστορία τής Εκκλησίας υπήρξαν Πατέρες αγράμματοι (όπως ο Μ. Αντώνιος) και πανεπιστήμονες⁷ (όπως ο Μ. Βασίλειος), όμως αμφότεροι ονομάστηκαν από την Εκκλησία «Μεγάλοι»⁸.

Αλλ', ενώ η, κατά τον Ευσέβιο Καισαρείας, «εκκλησιαστική Θεολογία» διακρίνεται⁹, εντούτοις δεν διαχωρίζεται¹⁰ της ακαδημαϊκής¹¹. Αν και υφίσταται διάκριση μεταξύ «λόγου» και «καρδίας», παράλληλα υπάρχει και αλληλοπεριχώρηση¹², σύμφωνα με την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο¹³, αλλιώς στην καρδιά θα είμαστε Χριστιανοί, ενώ στο μυαλό Παγανιστές. Διακρίνουν μεν ο αδελφόθεος Ιάκωβος¹⁴ και ο απόστολος Παύλος¹⁵ την «άνωθεν» από την «ἐπίγειον» ή «δαιμονιώδη» σοφία, όχι όμως με κάποια πόλωση τύπου Διαλεκτικής Θεολογίας (Κ. Barth), όπως λ.χ. των αιρετικών Τατιανού¹⁶ και Τερτυλλιανού¹⁷, ή τού Bertrand Russel¹⁸. Κατά τον Μ. Βασίλειο¹⁹, οι δύο σοφίες δεν είναι αντίθετες, αλλ' αποτελούν ένα δένδρο, στο οποίο η μεν κοσμική σοφία δίνει τα φύλλα, η δε Θεία σοφία τούς καρπούς²⁰. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς που δεν ομιλεί για «δύο αλήθειες»²¹, αλλά για «διπλοῦν εἶδος ἀληθείας», δηλ. για διπλή (γνωσιολογική) μέθοδο²² —αντίθετα από τον Βαρλαάμ, που πρέσβευε ότι η γνωσιολογική μέθοδος είναι ενιαία τόσο για τα

κτιστά όσο και για το άκτιστο— δεν απορρίπτει παντελώς την κοσμική σοφία, αλλά δεν τη θεωρεί ως απαραίτητη για την πνευματική κάθαρση, τον φωτισμό και τη θέωση. Γενικά, οι ανατολικοί Πατέρες δεν αποδέχονται, κατά τον Σχολαστικισμό²³, διπλό νόημα της Αγίας Γραφής²⁴, δηλ. τη «διπλή αλήθεια»²⁵, ή τη λεγόμενη ασύμπτωτη παραλληλία²⁶. Ο Ησυχασμός ανέκαθεν αντιτασσόταν σε κάθε μορφή Καρτεσιανής²⁷, Θωμιστικής και Δομινικανικής²⁸ διαρχίας²⁹ και Μανιχαϊσμού³⁰. Οι Άκτιστες Ενέργειες του Θεού διαποτίζουν όλη την κτίση³¹ (ακόμα και τα κύτταρά μας), τελεσιουργώντας μία «κοσμική λειτουργία»³². Σήμερα, γράφει ο Sir Arthur Stanley Eddington, δεν έχουμε σαφή διάκριση μεταξύ φυσικού και υπερφυσικού³³. Η διχοτόμηση μεταξύ ύλης και πνεύματος («θεός δέ άνθρωπον οὐ μείγνυται»³⁴) απηχεί σαφώς τον Πλατωνικό μύθο του σπηλαίου³⁵. Η αληθής γνώση/σοφία (είτε φυσική, είτε υπερφυσική) δεν μπορεί παρά να πηγάζει από τον (ένα και αληθινό) Θεό³⁶. Ο Θεϊός φωτισμός δηλ. προηγείται, προκειμένου να αξιοποιηθεί από τον άνθρωπο ακόμα και αυτή η Φυσική Αποκάλυψη³⁷. Κατά συνέπεια, η Παιδεία μόνο μεθοδολογικά μπορεί να διαιερεθεί σε θεωρητική ή πρακτική, θρησκευτική ή τεχνοκρατική, αλλ' όχι και οντολογικά, διότι τότε θα οδηγηθούμε στη σχιζοφρένεια (βλ. Μονοφυσιτισμό) του δυτικού Πολιτισμού, ξένου προς την ιουδαιοχριστιανική Παράδοση. Ο Θ. Λόγος αποκαλύπτεται στον <κατ' εικόνα> Του ανθρώπινο λόγο χωρίς να τον ακυρώνει, και η θρησκευτική πίστη μέσα στη λογική³⁸ χωρίς να την καταργεί. Η Αγία Γραφή και οι Πατέρες³⁹ της Εκκλησίας⁴⁰ συνάπτουν αρμονικά⁴¹ τη γνώση με την πίστη⁴², αφού η μία θεμελιώνει την άλλη⁴³: «ἔστι γνῶσις προηγουμένη τῆς πίστεως, καί ἔστι γνῶσις τικτομένη ἐκ τῆς πίστεως», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει Ισαάκ ο Σύρος⁴⁴. Συνεπώς, δεν καταδικάζουν απόλυτα οι Πατέρες⁴⁵ τη φυσική γνώση ή την ανθρώπινη σοφία γενικά. Κατά τον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό, η μελέτη τῆς Φύσης συνιστά το θεμέλιο της Θεολογίας και αποδεικνύει τη θεολογική αλήθεια⁴⁶. Αυτό που χριστιανικά καταδικάζεται είναι η αντίληψη ότι αποκλειστικά και μόνο η «επίγειος» γνώση ταυτίζεται ή άγει στο απόλυτο Αγαθό. Μόνο δηλ. η απολυτο-

ποίηση της «θύραθεν» Παιδείας, σύμφωνα με τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, μπορεί να στρέψει τον άνθρωπο κατά τής Θ. Πρόνοιας⁴⁷. Σε μία τέτοια περίπτωση, η «θύραθεν» σοφία προσκολλά τον άνθρωπο στον κόσμο τούτο⁴⁸. Η *Σαρκούμενη Θεολογία* κατανοείται ως λόγος περί τής θεανθρώπινης κοινωνίας (μυστικού Σώματος της Εκκλησίας), δηλ. της θεανδρικής ένωσης του ενδοκοσμικού με τον υπερβατικό Λόγο, ή αλλιώς τής κτιστο-άκτιστης⁴⁹ πραγματικότητας. Άρα, είναι έργο Θείο και ανθρώπινο κατά «συνεργία»⁵⁰. Έτσι, οντολογικά, δεν υπάρχει αντίθεση μεταξύ τού Λόγου τού Θεού⁵¹ και του αυθεντικού (ήτοι επιστημονικού) λόγου τού ανθρώπου⁵². Η αυθεντική Επιστήμη ως αλήθεια είναι Θεία ευ-λογία, δηλ. δοξολογία, ενώ η Θεολογία, όπως και το Όλο τής Ζωής, δεν εξαντλείται στην Επιστήμη.

Από την άλλη μεριά, δεν υπάρχει, κατά τον Imre Lakatos⁵³, καμία σταθερή οριοθέτηση μεταξύ Επιστήμης και μη Επιστήμης. Επιστημολογικά, δεν είναι δυνατός πλέον σήμερα ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ γεγονότων⁵⁴ και αξιών⁵⁵. Επιστήμη και Πολιτισμός, ή, αλλιώς, μετωνυμία και μεταφορά⁵⁶, συνδέονται στενά⁵⁷. Μολονότι μία προγραμματιζόμενη Επιστήμη, δεν είναι Επιστήμη, δηλ. ελεύθερη (επιστημονική) έρευνα, κάθε διαδικασία πρόσληψης της γνώσης δεν αναχωρεί μέσα σε μία τυχειότητα ή χαώδη κατάσταση, οπουδήποτε και οπωσδήποτε, αλλά προϋποθέτει ως ισχύοντα και σκόπιμα μέτρα, μεθόδους, πειραματικές διατάξεις και υποθέσεις εργασίας⁵⁸, εμπλεκόμενη έτσι σε πολιτισμικά στερεότυπα και ηθικά διλήμματα.

Ο επιστημονικός Υλισμός έχει προ πολλού αντιτάξει ότι είναι αδύνατον η Θεολογία να αποδείξει «επιστημονικά» την ύπαρξη και τη λειτουργία των πνευματικών εμπειριών. Αλλά, πέρα από την ύπαρξη παραφυσικών φαινομένων⁵⁹, ο φορέας οποιασδήποτε προσωπικής εμπειρίας δεν μπορεί θετικιστικά να την αποδείξει: «Κανένας άλλος δεν έχει τον πόνο μου» (G. Ferge). Επιστημονικά, δεν μπορεί να αποδειχθεί όχι μόνο το διαφορετικό αίσθημα γεύσης στον καθένα που δοκιμάζει λ.χ. το ίδιο γλυκό, αλλ' ούτε καν η συγκεκριμένη γεύση του από

κάποιον που δεν το έχει γευτεί καθόλου⁶⁰. Η Θεολογία, από έ-
ποψη κβαντοθεωρητική και επιστημολογική (βλ. *Μεταφυσικό*
Σκεπτικισμό, Κριτικό Ρεαλισμό, Υπερβατολογικό Υποκειμενισμό
και τη λεγόμενη θέση των Duhem και Quine⁶¹), έχει όλα τα ει-
δολογικά γνωρίσματα, τα οποία διαθέτουν οι επιμέρους επι-
στήμες⁶². Αν ως επιστημονικά «παραδείγματα» (*paradigms*) φα-
νταστούμε, τηρουμένων των αναλογιών, τα βασικά δόγματα,
δηλ. τα «θεολογικά προγράμματα» κάθε Θρησκείας⁶³, ή τη
δογματική «παραγωγή»⁶⁴ στην εκκλησιαστική Ιστορία, τότε
μπορούμε να εφαρμόσουμε επιστημολογικά κριτήρια και στη
θρησκεία. Εξάλλου, ο απόστολος Παύλος⁶⁵ και, στη συνέχεια,
οι Απολογητές⁶⁶, όπως και ο χαλκέντερος Ωριγένης⁶⁷ καλλιέρ-
γησαν ευδόκιμα τον ανθρώπινο λόγο⁶⁸ και τη γνώση⁶⁹, ενώ η
Θεολογία συνέβαλε μεγάλως στην ελεύθερη επιστημονική έ-
ρευνα⁷⁰ της Φύσης και την ανάπτυξη των επιστημών και Τε-
χνών. Η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία έχει καταδικάσει τους
Γνωσιμάχους ως αιρετικούς⁷¹. Κατά Ιωάννη τον Δαμασκηνό,
«οὐδέν τῆς γνώσεώς ἐστι τιμιώτερον· ἡ γάρ γνῶσις φῶς ἐστι τῆς
ψυχῆς· τό ἔμπαλιν ἡ ἄγνοια σκότος»⁷². Άλλωστε, από τη σκοπιά
τῆς Γενικῆς Θεωρίας Συστημάτων ή τῆς Κυβερνητικῆς επιστή-
μης⁷³, που βλέπει ακόμα και το άτομο της Κβαντοφυσικῆς ως
συντακτική μονάδα, η Θεολογία συνιστά επιστήμη, επειδή βα-
σικά μπορεί και επιλύει προβλήματα, όπως π.χ. ένα μαθηματι-
κό μοντέλο. Όπως η «λογιστική» Φιλοσοφία, έτσι και η Κυβερ-
νητική, χρησιμοποιεί γλώσσα συμβολική. Συμβολική, όμως,
γλώσσα⁷⁴ χρησιμοποιεί, ως γνωστό, και η Θεολογία⁷⁵. Με άλλα
λόγια, η Θεολογία είναι ευρετική. Ομοίως, μία ορισμένη πι-
στεύουσα και λατρεύουσα κοινότητα (Εκκλησία), ως ένας συλ-
λογικός οργανισμός⁷⁶, όπως άλλωστε κάθε πολιτισμική δομή,
αιτιακά αυτο-ενεργούμενων ή αυτο-επαναλαμβανόμενων⁷⁷ λε-
ιτουργιών μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο, συνιστά κιβωτό λό-
γου και ένα θεσμοθετημένο σύστημα με ιδιαίτερο κυβερνητικό
λογισμικό και άρα με επιστημονική νομιμότητα, εφόσον το έ-
σχατο θεμέλιο της Φυσικῆς λ.χ. κείται στις αυτο-επαναλαμβα-
νόμενες (κατά μέσο όρο) λεκτικές κανονικότητες (βλ. νό-
μους)⁷⁸. Επιπρόσθετα, η επιστημονικότητα της Θεολογίας ε-

ντοπίζεται αφενός στην ξεχωριστή πρακτική μέθοδο⁷⁹, δηλ. την επιστημονική—συστηματική διατύπωση του δόγματος (ως κωδικοποίησης μιας συλλογικής και ιστορικής εμπειρίας) και την ιστορική επιμαρτύρησή του⁸⁰, και αφετέρου στη διερεύνηση αυτού του δόγματος, δηλ. στην ασίγαστη (σε βάθος) αναζήτηση (πληρέστερου) νοήματος⁸¹.

Η αναζήτηση και η γνώση της Αλήθειας⁸², από όπου και αν προέρχεται⁸³, είναι αίτημα καθολικό για τον άνθρωπο⁸⁴. Οι συνειδητοί ερευνητές δεν είναι κατ' ανάγκην εχθροί της Εκκλησίας⁸⁵. Η ορθόδοξη Ανατολική Θεολογία ποτέ δεν υπήρξε δογματική, απόλυτη και κλειστή, όπως ο ουσιοκρατικός δυτικός Χριστιανισμός ή μία οποιαδήποτε ιδεολογικοποιημένη Μεταφυσική. Σύμφωνα με τον απόστολο Παύλο, η τέλεια Θεολογία είναι εσχατολογική⁸⁶. Κατά τον άγιο Ειρηναίο⁸⁷, η «εν Χριστώ» Ανακεφαλαίωση των ουρανίων και επιγείων σημαίνει κατάφαση και εξευγενισμό του έμφυτου λογικού στοχασμού, ακόμα και αυτού του Αριστοτελικού «θαυμάζειν», που οδηγεί στην επιστημονική έρευνα⁸⁸. Υπ' αυτή την έννοια, Θεολογία είναι η μεθοδική εξερεύνηση⁸⁹ του αποκαλυμμένου Θείου Λόγου⁹⁰, που κατ' ουσίαν παραμένει υπερβατικός. Η ίδια η Βασιλεία του Θεού, κατά τον Μ. Βασίλειο, ταυτίζεται με την ατελεύτητη γνώση του Θεού, δηλ. τη γνώση αυτού που δεν γνωρίζεται πλήρως⁹¹. Μολονότι η Θ. Αποκάλυψη σταματά με την Πεντηκοστή, ο άνθρωπος, όσο του είναι δυνατόν, είναι ελεύθερος να ερευνά και να γνωρίζει διηνεκώς το «Θεϊόν» σε όλο το πλάτος και το βάθος Του. Σύμφωνα με τον άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο, ο θεολόγος τρέχει για να συλλάβει, να κατακτήσει και χωρέσει στην καρδιά του τον Θεό⁹². Ομοίως, κατά τον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό, απαιτείται συνεχής και ασταμάτητη έρευνα, εκζήτηση και ανάκριση της αλήθειας⁹³, για πνευματική εκγύμναση του νου, σύμφωνα με τον Μ. Βασίλειο⁹⁴. Πράγματι, μία (εξαγιασμένη) λογική δεν παραιτείται ούτε από τη θεολογική εμβάθυνση, ούτε από την επιστημονική και θύραθεν φιλοσοφική έρευνα⁹⁵. Αλλ', άραγε, η Αλήθεια (ο Θεός) ανακαλύπτεται ή αποκαλύπτεται; Κάποιες φορές σε βρίσκει ο Θεός, ενώ κάποιες άλλες Τον βρίσκεις εσύ. Η ορθόδοξη Θεολογία, ως

λόγος τού Θ. Λόγου και περί τού Θ. Λόγου, δεν είναι ανακάλυψη του (αρχαιοελληνικού) <Άγνωστου Θεού>, αλλά (προσωπική εμπειρικά) αποκάλυψη της Θ. Αποκάλυψης (δηλ. τής φανέρωσης) της «κοινωνίας» των Άκτιστων Ενεργειών (θεοφανειών) τού μόνου αληθινού Θεού με τον κόσμο, δυνάμει τής «εν χρόνω και χώρῳ» Θ. Ενανθρώπησης του Υιού και Λόγου Του⁹⁶, μολονότι ο ίδιος παραμένει πάντα Ακατάληπτος ως προς την ουσία Του. Έτσι, εντός τής Θεολογίας, όπως και εντός κάθε Ανθρωπολογίας⁹⁷, λειτουργεί τόσο μία απροϋπόθετη (ζητητική), όσο και μία εμπροϋπόθετη (κανονιστική) έρευνα· πρόκειται για τη λειτουργία ταυτόχρονα μιας Παρμενίδειας στάσης και μιας Ηρακλείτειας κίνησης: της αποκαλυμμένης Παράδοσης και του διαρκώς νέου προφητικού πνεύματος. Με την έρευνα της Θ. Αποκάλυψης, η Θεολογία ή ακόμα και η ομολογιακή ταυτότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁹⁸ δεν αναιρεί τον εαυτό της (αυτοακυρώνεται), προκειμένου δήθεν να είναι απόλυτα συνεπής στην επιστημονική μεθοδολογία: «Ου γαρ ελαττούται η επί τοις μεγίστοις έκπληξις, επειδάν ο τρόπος καθ' ον γίνεται τι των παραδόξων εξευρεθή»⁹⁹, παρατηρεί ο Μ. Βασίλειος. Αν ανθρωπίνως υπάρχει ένα «απόλυτο» δόγμα στον Χριστιανισμό, που διακρίνει την Ορθόδοξη Θεολογία από την αίρεση (λ.χ. τού Ευνομιανισμού), τούτο λογικά είναι το άκτιστο και ακατάληπτο του Θεού¹⁰⁰. Ως προς το αν υπάρχει «θεός», δεν τίθεται ζήτημα, αφού «θεός» για τον καθένα είναι οτιδήποτε το απόλυτο και η υπέρτατη αξία¹⁰¹. Στον Χριστιανισμό, ο Λόγος τού Θεού δεν είναι μία αφηρημένη έννοια ή ένα «ιερό κείμενο» (*Avesta*, *Torah* ή *Koran*), όπως σε όλες τις άλλες Θρησκείες, αλλά ένα (θεανθρώπινο) Πρόσωπο¹⁰², που προηγείται της φύσεώς Του («Εγώ εἰμί ὁ ὢν»). Η θεανθρώπινη δηλ. φύση αυτή τής Αλήθειας, διακρινόμενη σε ουσία και ενέργειες, «καθ' ὕλην» μεν είναι (τριαδολογική) κοινωνία (βλ. περιχώρηση) προσώπων¹⁰³, δηλ. ενότητα μέσα στη διάκριση¹⁰⁴, ενώ «κατ' εἶδος» σταυρο-αναστάσιμη και εσχατολογική· αυτό παραπέμπει στο γνωστό θεολογικό παράδοξο: αβεβαιότητα τής βεβαιότητας, και βεβαιότητα της αβεβαιότητας¹⁰⁵. Με την «εν Χριστῷ» ελπίδα, που αποτελεί την ύψιστη δωρεά τού Αγίου Πνεύματος, ο Χριστιανός ζει μία πραγ-

ματικότητα, η οποία όμως, μη όντας πλήρως συντελεσμένη, δεν είναι ακόμα ορατή και βέβαιη, όπως τα άλλα αντικείμενα της άμεσης πραγματικότητας¹⁰⁶. Μάλιστα δε, στη θεολογική σκέψη δεν εμποδίζεται κανείς ούτε ακόμα και για τη (φιλοσοφική) αμφιβολία ως προς την αναγνώριση αυτής της Θ. Αποκάλυψης! Ο χριστιανικός Θεός, κενώσας εαυτόν, παραιτείται της παντοδυναμίας Του, παραχωρεί στον άνθρωπο ελευθερία βουλήσεως και του επιτρέπει να αμφισβητεί ακόμα και την ύπαρξή Του¹⁰⁷. Ωστόσο, αν θεωρήσουμε ότι η Επιστήμη —που ακόμα και ο ορισμός της είναι ασαφής, αλλ', ωστόσο, κατά τον Άγγλο πανεπιστημιακό φυσικό και επιστημολόγο Alan Chalmers¹⁰⁸, η ασάφειά της αυτή, όπως και για την Αγία Γραφή παρατηρεί ομοίως ο ιερός Χρυσόστομος¹⁰⁹, συνιστά μέρος της ισχύος της και όχι κάποια αδυναμία της— διαθέτει ως απαραίτητο γνώρισμα το «ερευνάν», τότε θα πρέπει να συμφωνήσουμε ότι ποτέ η ίδια, μολονότι συνεχώς οφείλει να επανεξετάζει¹¹⁰ και κρίνει τον εαυτό της (γνωρίζοντας το όριο της εξέλιξης κάθε φορά της έρευνας), δεν θα πρέπει να φθάσει στο σημείο αναίρεσης του εαυτού της¹¹¹ με την αμφισβήτηση της αμφισβήτησης, αλλά να παραμένει διαρκώς πάνω στη γραμμή της συνεχούς αναζήτησης (βλ. *Αρχή της Διαψευσιμότητας* του K. Popper). Έτσι, αν κάποιος ασκεί Θεολογία, το ερευνητικό του πεδίο είναι άπειρο: α) ως Θεός φωτισμός του Αγίου Πνεύματος προς ολοένα και νέες αποκαλύψεις, με την έννοια της εμβάθυνσης¹¹², καλύτερης κατανόησης και αποκάθαρσης¹¹³ του αυθεντικού (Θ. Λόγου) από το αλλότριο (τα ζιζάνια), και β) ως παν-επιστημιακή διερεύνηση των πηγών και ερμηνεία τους (κατά το «ο ζητών ευρίσκει»¹¹⁴). Πάντως, ο θεο-λόγος ερευνητής, είτε ερευνά θετικά (για αναζήτηση τρόπων επαλήθευσης των αποκεκαλυμμένων Θείων Αληθειών), είτε αρνητικά (για αναζήτηση τρόπων διάψευσης των αποκεκαλυμμένων αυτών αληθειών), ερευνά το εξ ορισμού Υπέρλογο πάντοτε ως λογικός πιστός (όσο τούτο είναι ανθρωπίνως δυνατόν)¹¹⁵, ασκώντας «λογική λατρεία»¹¹⁶. «Επιστημονικῶς τήν θείαν Γραφήν ἀνελίσσειν ὀφείλεις»¹¹⁷, παραγγέλλει Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης,

κατά το «ἔρχου καί ἴδε»¹¹⁸ και το «μή παντί πνεύματι πιστεύετε»¹¹⁹, αλλά «πάντα δοκιμάζετε, τό καλόν κατέχετε»¹²⁰.

Η ερευνητική μέθοδος της Θεολογίας, όπως τα φυσικά (*hardware*) μοντέλα κάθε επιστήμης, κινείται πάνω σε δύο συστήματα: το θεωρητικό, που αναφέρεται στη μελέτη των πηγών τής χριστιανικής Αποκάλυψης¹²¹, και το πρακτικό (ή εφαρμοσμένο), που αναφέρεται στη μαρτυρία τής ζωντανής Παράδοσης¹²². Μετά από το προπαρασκευαστικό στάδιο αυτό τής ακαδημαϊκής Θεολογίας¹²³, η χαρισματική Θεολογία, λειτουργώντας επαγωγικά¹²⁴ και παραγωγικά¹²⁵ μέσα σε μία ευχαριστιακή και δοξολογική ατμόσφαιρα, αναλαμβάνει να αναλύσει, εμβαθύνει και ερμηνεύσει —με τη συνεργία τής Θ. Χάρης— όλα τα δεδομένα (κειμενικά και εμπειρικά), διατυπώνοντας ορισμένες σώζουσες αλήθειες τής Πίστεως (δηλ. δόγματα ή όρους)¹²⁶. Οι Άγιοι, η ζωή των οποίων συνιστά τον «πειραματικό χώρο»¹²⁷, όπου εργάζεται η χαρισματική Θεολογία, εμπνέονται από την ι. Παράδοση και, στη συνέχεια, —με την όλη τους βιοτή— την «αυξάνουν»/εμπλουτίζουν (πρβλ. *Κανόνα Πίστεως*). Όπως δε στη σύγχρονη Φυσική δεν μπορούμε πλέον να μιλάμε για «αντικειμενική γνώση», αλλά μόνο για υποκειμενο-αντικειμενική¹²⁸, έτσι και στη Θεολογία, εφόσον το προς έρευνα «αντικείμενο» (ο Θεός) είναι κυρίως και πρώτιστα το κατ' εξοχήν Υποκείμενο¹²⁹. Έτσι, τα στάδια της εκκλησιαστικής θεολογικής έρευνας αντιστοιχούν με την κλίμακα των ασκητικών αναβαθμών¹³⁰. Όπως δε ο επιστήμονας ερευνητής προετοιμάζεται και ασκείται για την ερευνητική του μέθοδο, έτσι και ο κάθε άνθρωπος που επιθυμεί να γνωρίσει το μυστήριο της Θεολογίας, χρειάζεται ορισμένες προϋποθέσεις¹³¹. Με την άσκηση (νηστεία, προσευχή κ.λπ.) ο θεολογών πιστός αποβάλλει το «ίδιον θέλημα» δηλ. την οποιαδήποτε προσωπική ή ιδεολογική προκατάληψη (ναρκισσιστική αυτοβεβαίωση του Εγώ), ζητώντας τον φωτισμό τού Αγίου Πνεύματος, ενώ ο ίδιος αγωνίζεται να τηρήσει τις αρετές, με κύριες την ταπεινοφροσύνη¹³², την πίστη, την ελπίδα, την αγάπη, την καρτερία και την υπομονή¹³³. Όταν τελικά από συγκατάβαση η Θεία Χάρη τού δοθεί, τότε ο νους του καθαίρεται και φωτίζεται, διαθέτοντας το Χά-

ρισμα του «ορθοτομείν» την Αλήθεια¹³⁴. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι το ως άνω Παύλειο αυτό σχήμα —πίστης (στη συγκεκριμένη επιδίωξη), έργων (κόπων και αυτοθυσίας) και Θ. Χάρης (τ.έ. ξαφνικής έλλαμψης)— ο Μ. Polanyi θεωρεί ως το κατ' εξοχήν *paradigm* επιστημονικής έρευνας¹³⁵.

¹ Έπιστολή 9, 1, MPG 3, 1105D, 1-9. Πρβλ. Ν. Ματσούκα, «Γνώσις και αγνωσία τού Θεού», ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 2/1 (1970) 12, Α. Δ. Παναγιώτου, *Ησυχαστικά*, τ. Α', Αθήνα 2006, σ. 31, Χ. Θ. Κρικώνη, «Η υπερβατική Θεολογία ως μέθοδος θεογνωσίας κατά τα συγγράμματα Διονυσίου τού Αρεοπαγίτου», ΕΕΘΣΠΘ 5 (1998) 67: «Αλλ' ο Διονύσιος με τους λόγους αυτούς δεν εννοεί διάκριση ανάμεσα στις δυο μεθόδους, τις οποίες μπορεί να ακολουθήσει κανείς, αλλά ανάμεσα στη θεολόγηση κατά τα ανθρώπινα, από το ένα μέρος, και στη μυστική εμπειρία από το άλλο».

² Έπιστολή 9, 1. Πρβλ. Χ. Θ. Κρικώνη, «Η υπερβατική Θεολογία ως μέθοδος θεογνωσίας κατά τα συγγράμματα Διονυσίου τού Αρεοπαγίτου», ΕΕΘΣΠΘ 5 (1998) 67: «Αλλ' ο Διονύσιος με τους λόγους αυτούς δεν εννοεί διάκριση ανάμεσα στις δυο μεθόδους, τις οποίες μπορεί να ακολουθήσει κανείς, αλλά ανάμεσα στη θεολόγηση κατά τα ανθρώπινα, από το ένα μέρος, και στη μυστική εμπειρία από το άλλο».

³ Κλήμ. Αλ., *Στρωματείς*, βιβλ. Β', MPG 8, 948 Α, Γρηγορίου τού Θεολόγου, *Λόγος κθ', θεολογικός τρίτος, περί Υιού*, ΒΕΠΕΣ 59, 239.16-19. Πρβλ. Μ. Π. Μπέγζου, «Ανατολική Ηθική και Δυτική Τεχνική: Το ορθόδοξο ήθος ενώπιον τής προηγμένης τεχνολογίας», στο: *Ανθρωπος και Κοινωνία*, Πάφος 1991, σ. 37 εξ., του ιδίου, *Διαλεκτική Φυσική και Εσχατολογική Θεολογία*, σ. 38, 109, Α. Χ. Σιάσου, *Μυρσίνη – Ασκητική τής έρευνας*, Αθήνα 2007, σ. 247, Ι. Δημητράκοπουλου, *Φιλοσοφία και Πίστη κατά τον Γρηγόριο Νύσσης*, Αθήνα 1996, σ. 20.

⁴ Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Επιστολή Θ'*, MPG 3, 1105D, 1-9: «...Διττήν είναι τήν τών θεολόγων παράδοσιν, τήν μέν απόρρητον καί μυστικήν, τήν δέ έμφανή καί γνωριμωτέραν· καί τήν μέν συμβολικήν καί τελεστικήν, τήν δέ φιλόσοφον καί αποδεικτικήν, καί συμπέλεκται τῷ ρήτῳ τό ἄρρητον. Καί τό μέν πείθει καί καταδεΐται τῶν λεγομένων τήν ἀλήθειαν, τό δέ δρᾷ καί ἐνιδρύει τῷ θεῷ ταῖς ἀδιδάκτοις μυσταγωγίαις».

⁵ Γρηγορίου Παλαμά, *Έργα*, ΕΠΕ, τ. 2, σ. 270: «Ὅθεν δείκνυται καί διπλοῦν εἶναι τό εἶδος τῆς ἀληθείας, ὧν τό μέν τέλος ἐστι τῆς θεοπνεύστου διδασκαλίας, τό δέ μή ἀναγκαῖον μηδέ σωτήριον ζητεῖ μέν ἢ ἔξω φιλοσοφία, ἐπιτυχάνει δέ ἦττον». Πρβλ. Κλήμ. Αλεξ., *Παιδαγωγός* Γ', XI, *Στρωματείς* Β', II, V, VI, Η', ΒΕΠΕΣ 7, 223. 310. 316. 317, 8, 303: «εἴρηται δέ ὡς καί τό τῆς πίστεως καί τό τῆς ἀποδείξεως γένος διττόν, τό μέν πειθῶ μόνον ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀκούοντων, τό δέ ἐπιστήμην ἀπεργαζόμενον».

⁶ Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, τ. Α', σ. 138.

⁷ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τήν ἀρχήν των Παροιμιῶν* 6, MPG 31, 397AB, *Προς τους νέους ὁπως αν εξ ελληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων* 3, F. Boulenger, Société d'édition "Les belles Lettres", Paris 1965, p. 44, 11 εξ.

⁸ Για τη σχέση λογικής και εμπειρικής γνώσης στο ίδιο πρόσωπο ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας (1322-1323) γράφει: «Ἡρώτησας πῶς ἀτελεῖς εἰσίν, οἱ μή μετὰ λόγου τήν ἀρετήν μετιόντες, ὅπερ αὐτόθεν φαίνεται· ἀτελεῖς γάρ εἰσὶ, κατὰ τό μή καί σοφοί εἶναι. Εἰ γάρ καί ἅγιοι εἰσιν, ὅμως ἐν τῷ παρόντι βίῳ ἐλλείπουσί τινος ἀνθρωπίνου ἀγαθοῦ, ὃ λαβεῖν ἐδύναντο· ἀτελές γάρ ἐστιν ἕκαστον, ὅταν μή γένηται ἐν τῷ ἀγαθῷ ἐνεργεία, πρὸς ὃ ἦν ἐν δυνάμει. Ἐν δυνάμει γάρ οἱ ἀνθρώποι πρὸς τήν σοφίαν εἰσὶ, καθόσον εἰσὶ καί ἐπιστήμης δεκτικοί· εἰ μή που λάβοιεν διὰ τῆς χάριτος, τήν σοφίαν καί τήν διδασκαλίαν, ὥσπερ ἐπὶ τῶν Αποστόλων ἐγένετο· οὗτοι γάρ οὐκέτι εἰσίν ἀτελεῖς· οἱ δέ μή οὕτω δεξάμενοι τήν σοφίαν, ἅγιοι μέν εἰσι, τό παθητικόν τῆς ψυχῆς παιδεύσαντες, σοφοί δέ οὐκέτι· καί οὕτως εἰσίν ἀτελεῖς, ὥστε

καί ζητοῦσι παρά τῶν σοφῶν ἀγίων μανθάνειν ἃ δεῖ» (Νικολάου Καβάσιλα, *Τω ωστιαρίῳ Θεσσαλονίκης τῷ Συναδηνῷ*, Ms. gr. Paris 1213, ff. 297-297 V). Πρβλ. π. Ι. Ρωμανίδη, *Πατερική Θεολογία*, σ. 192: «Ο πραγματικός θεολόγος ὁμως φωτίζεται διπλά. Σ' αὐτόν πρέπει να φωτισθῇ καὶ ἡ λογική, δια τῆς Κατηχήσεως, κυρίως ὁμως φωτίζεται ὁ νοῦς, δηλαδή ἡ καρδιά του, ἡ πνευματικὴ καρδιά».

⁹ Βλ. Ι. Δ. Ζηζιούλα, *Ἡ Κτίσις ὡς Ευχαριστία*, Αθήνα 1992, σ. 25-26.

¹⁰ Βλ. D. Brakke, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford: Clarendon Press, 1995. Ο Μητρ. Ιερόθεος Βλάχος (*Μεταξύ δύο αἰώνων*, σ. 125), ερμηνεύοντας τὴν ἐννοία τῆς «διπλῆς ἀλήθειας», γράφει ὅτι, σύμφωνα με τοὺς ἁγίους Πατέρες, ὁ ἄνθρωπος με τὴ λογικὴ ερευνᾷ τὴν κτίσις, ἐνῶ με τὸν νοῦν τὸν Θεό, θέλοντας να διατηρήσει οὐξέως τὴ διάκριση μεταξύ λογικῆς καὶ νοῦ. Ὅμως, κατ' αὐτόν τὸν τρόπο, βγάζει ἐξω ἀπὸ τὴν ολικὴ πρόσληψη καὶ τὸν ἁγιασμό τῆς ψυχοσωματικῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου τὴ λογικὴ (βλ. ψυχικὸ διῆσμο), θεωρώντας τὴν ἄμοιρη τῆς Θ. Χάρης. Ἀντίθετα, ὅσοι ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν καὶ ἐπιστήμονες δὲν εἶχαν «αμαρτωλὴ» λογικὴ καὶ «ἁγιασμένο» νοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ἁγιασμένα (θεωμένα), ἀλλιῶς μιλάμε γιὰ σχιζοειδεῖς καταστάσεις.

¹¹ Βλ. Ε. Δ. Θεοδώρου, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας», ὅπ. π. Τα τελευταῖα χρόνια ἔχει γίνεῖ προφορικῶς καὶ γραπτῶς πολὺς λόγος καὶ στὴ χώρα μας γύρω ἀπὸ τὴ διακριτικὴ αὐτὴ σχέση μεταξύ λατρείας καὶ σχολικῆς διδασκαλίας, ὅσον ἀφορᾷ τὸ μάθημα τῶν <Θρησκευτικῶν>. Ἐπικρατεῖ δὲ μεγάλη σύγχυση, τέτοιου μάλιστα βαθμοῦ καὶ εἶδους, ὥστε να υφίστανται ἀντιδικίες ἀφενὸς μὲν μεταξύ πανεπιστημιακῶν καὶ Μοναχῶν (πρβλ. λ.χ. <Τὸ Ἁγίον Ὅρος καὶ ἡ Παιδεία τοῦ Γένους μας>, 1984), ἀφετέρου μεταξύ Υπουργείου (ὅπως καὶ Σχολικῶν Συμβούλων) καὶ καθηγητῶν. Στὴ διαμάχη αὐτὴ, στὸ μεταξύ, παρεμβαίνουν καὶ πρόσωπα ἢ φορεῖς, που a priori καὶ γιὰ διάφορους λόγους (ψυχολογικούς, κοινωνικούς, ἠθικούς, πολιτικούς κ.λπ.) εἶναι γνωστὸ ὅτι διάκινται ἐχθρικά πρὸς τὴ Θρησκεία, τὸν Χριστιανισμό, τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ κατὰ συνέπεια πρὸς τὴ Θεολογία. Τὸ κέντρο τῆς ὡς ἄνω διαμάχης συγκροτοῦν δύο κυρίως παρατάξεις: οἱ «ορθολογιστές» καὶ οἱ «συναισθηματικοί» (Παραδοσιακοί, «Νεορθόδοξοι» κ.λπ.), επικαλούμενοι ἀμφότεροι «θεολογικά» ἐπιχειρήματα. Στὴ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς βαθμολογίας (ἐνῶ οἱ πλέον ἀκραῖοι εἰσιγούνται τὸ προαιρετικὸ τῆς φοίτησης ἢ καὶ τὴν κατάργησις, τὸν μὴ σχολικὸ ἐκκλησιασμό καὶ τὴ σχολικὴ ἐξομολόγησις κ.λπ.) τῶν Θρησκευτικῶν, τῆς πρώτης δηλ. μερίδας, που υποστηρίζει τὴν κανονικὴ βαθμολόγησις ὅπως κάθε γνωστικοῦ μαθήματος, ἐνῶ τῆς δευτέρας τὴ μὴ βαθμολόγησις, δοθέντος ἐνός ἰδιάζοντος (υπαρξιακά καὶ περσοναλιστικά) κλίματος, που λειτουργεῖ κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν <Θρησκευτικῶν> μέσα στὴ σχολικὴ Τάξις. Εἶναι ἀλήθεια, πάντως, ὅτι μεταξύ Θεοῦ κηρύγματος καὶ σχολικῆς διδασκαλίας υφίστανται καὶ ομοιότητες ἀλλὰ καὶ διαφορές, ἀντίστοιχες τῶν <σχέσεων> Πνευματικοῦ Πατρός - τέκνων καὶ Διδασκάλου - μαθητῶν, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε σύγχυση, οὔτε υποκατάστασις τοῦ μὲν ἀπὸ τοῦ δε, διότι τότε θα οδηγηθούμε στὴν πίστιν λ.χ. τῶν Κουάκερων, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ «εσωτερικὸς φωτισμός» καθιστᾷ περιττὴ τὴ θεολογικὴ Παιδείαν, ἐστὶ ὥστε ὁ ἀγρότης, γιὰ παράδειγμα, να ἐννοεῖ καλύτερα ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα Θεολόγο τὴν Ἀγ. Γραφή, "et si necesse sit, interpretari potest" (*Barklaidi Apol.* θέσις 10, 19).

¹² Ε. Δ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ Ζήτημα τῶν Σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως*, σ. 41. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς συνδυαστικῆς θεωρήσεως Θεολογίας καὶ ἐπιστήμης βλ. Σ. Τριαντάρη—Μαρά, *Ἡ γνώσις καὶ ἡ πίστις στὸν Ἰωάννη Φιλόπονο*, Κατερίνη 2001, σ. 263, ὑποσ. 512. Ἐρευνητές, ὅπως ὁ G. L. Prestige (*God in Patristic Thought*, London: Heinemann 1969, pp. xiii, 68 ἐξ.), υποστηρίζουν τὴν ἀνάγκη συναλλαγίας μεταξύ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας.

¹³ Κ. Κορναράκη, «Ἡ ἐπιστημονικὴ ταυτότητα τῆς Θεολογίας καὶ ἡ θέσις τῆς στὸν δι-ἐπιστημονικὸ διάλογο», σ. 101.

¹⁴ 3, 1-4, 4.

- ¹⁵ Α' Κορ. 1, 18-31. 2, 6-10. 12, 8-9, Β' Κορ. 1, 12.
- ¹⁶ Τατιανού, *Λόγος προς Ελληνας*, MPG 6, 804.
- ¹⁷ Tertulliani, *Apologeticum* 16, MPL 1, 580-581, *De praescriptione haereticorum* 7, MPL 2, 9.
- ¹⁸ B. Russel, *The Scientific Outlook*, Routledge 1931, pp. 71, 94-95, του ιδίου, *Religion and Science*, New York 1935. Πρόκειται για τη λεγόμενη σχετική γνωσιολογική υπερβατικότητα (βλ. Κ. Ε. Παπαπέτρου, *Η Ορθόδοξος Απολογητική εις την Εποχήν μας*, Αθήναι 1971, σ. 29).
- ¹⁹ Μ. Βασιλείου, *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελοίντο λόγων*, MPG 31, 564-588.
- ²⁰ Π. Κ. Χρήστου, «Η έννοια τής διπλής γνώσεως κατά τον Γρηγόριον Παλαμάν», *ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, Θεσσαλονίκη, 3 (1977) 145.
- ²¹ Μητρ. Ι. Βλάχου, «Ορθόδοξη Θεολογία και Επιστήμη», 1998, www.pelagia.org. Μάλιστα δε, ο ως άνω Μητροπολίτης (όπ.π.) γράφει ότι με τη λογική ερευνούμε τη Φύση/κτίση, ενώ με τον νου τον Θεό. Ένας τέτοιος όμως διαχωρισμός αφενός διαιρεί αυθαίρετα τον όλο άνθρωπο, και αφετέρου αφήνει «αφώτιστη» την ανθρώπινη λογική, ή τουλάχιστον τη θεωρεί «κατώτερη» του φωτισμένου νού. Πρβλ. Χ. Γ. Σωτηρόπουλου, *Νηπτικοί και Πατέρες των Μέσων Χρόνων*, σ. 347, όπου παραπέμπει στην ερωτηματική πρόταση του αγίου Γρηγορίου τού Παλαμά: «Πῶς οὖν μία ἢ διὰ τούτων [τῶν σοφίων] ἀλήθεια;» (*Υπέρ ησυχάζοντων* 2, 1, 6).
- ²² Π. Κ. Χρήστου, «Γρηγόριος ο Παλαμάς», *ΘΗΕ* (1964) 790.
- ²³ Η θεωρία των διπλών αληθειών δέχεται ότι επί ενός και του αυτού ζητήματος δύναται να υπάρχει διπλή αλήθεια (φιλοσοφική και θεολογική). Η θεωρία αυτή προέχεται από τους Αραβες φιλόσοφους (κύκλους Αβερροϊστών). Απ' αυτούς την πήρε ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β' (1215-1250), αλλά πρώτος την ανέπτυξε συστηματικά ο Γουλιέλμος Occam (1270-1347) και, στη συνέχεια, ο Duns Scotus. Η θεωρία αυτή ουσιαστικά δεν είναι τίποτε άλλο ειμὴ ένας συγκεκαλυμμένος *Σκεπτικισμός* (Skepticismus), ότι δηλ. ο άνθρωπος τελικά δεν μπορεί να βρει την ισχύουσα αλήθεια, διότι ό,τι για τον ένα ισχύει ως αλήθεια, για τον άλλο είναι ψεύδος. Αλλά, κάθε Σκεπτικισμός πέφτει στην εξής αυτοαντίφαση: Ενώ, απ' τη μία, ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει απόλυτη αλήθεια, απ' την άλλη παρουσιάζει αυτόν τον ισχυρισμό του ως απόλυτα αληθή!
- ²⁴ Ν. Α. Ματσούκα, *Επιστήμη, Φιλοσοφία και Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1990², σ. 57, Ι. Θ. Παναγόπουλου, *Μόρφωση και Μεταμόρφωση*, Αθήνα 2000, σ. 364.
- ²⁵ Για το ζήτημα της «διπλής αλήθειας» βλ. Ε. Δ. Θεοδώρου, *Κριτική Εισαγωγή εις το Ζήτημα των Σχέσεων Θρησκείας και Γνώσεως*, σ. 36, Χ. Ανδρούτσου, *Λεξικόν Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1965², σ. 103, Β. Α. Καλογερά, *Η θρησκεία από επιστημονική και φιλοσοφική άποψη*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 12, Λ. Κ. Μπαρτζελιώτη, *Φιλοσοφία και Επιστήμη*, σ. 68, Ν. Α. Ματσούκα, *Επιστήμη, Φιλοσοφία και Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1990², σ. 57, Γ. Κωσταρά, *Φιλοσοφική προπαιδεία*, Αθήναι 2003⁸, σ. 373, P. Sherrard, *Το Ιερό στη Ζωή και στην Τέχνη*, μτφρ. Ι. Ροηλίδη, εκδ. ΑΚΡΙΤΑΣ, Αθήνα 1994, σ. 12, Π. Κ. Χρήστου, «Η έννοια τής διπλής γνώσεως κατά τον Γρηγόριον Παλαμάν», *ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, Θεσσαλονίκη, 3 (1977) 141-150, Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία – Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Θεσσαλονίκη 1990², σ. 175, G. Metallinos, "Faith and Science in Orthodox Gnosiology (SIC) and Methodology", <http://www.romanity.org/mir/me01en.htm>, π. Γ. Δ. Μεταλληνού, «Πίστη και Επιστήμη στην Ορθόδοξη Γνωσιολογία», στο: *Ορθοδοξία και Φυσικές Επιστήμες*, εκδ. ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ, Αθήνα 1996, σ. 15-23, Μητρ. Ιεροθέου Βλάχου, *Μεταξύ δύο αιώνων*, Λεβάνεια 2000, σ. 123-128, Αρχιεπ. Α. Γιαννουλάτου, «Η Ορθοδοξία προ της ραγδαίας εξελίξεως των θετικών επιστημών», *ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΑΙΧΜΗΣ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ*, σ. 34-35.
- Κατά ένα πιο σύγχρονο σχήμα, όλες οι έννοιες διαιρούνται σε καθημερινές (λ.χ. το αίσημα της δύναμης, το αισθητά μεγάλο, η γρήγορη κίνηση και το νέο κ.λπ.) και επιστη-

μονικές, οι δε θρησκευτικές (έννοιες) εντάσσονται στις πρώτες (βλ. Α. Βυγκότσκι, *Σκέψη και γλώσσα*, μτφρ. Α. Ρόδη, εκδ. ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1988, σ. 212, Θ. Βάρελη, *Ψυχολογική και παιδαγωγική θεώρηση της ανάπτυξης της θρησκευτικότητας του παιδιού στη σχολική ηλικία*, Αθήνα 2000, σ. 127-128). Ομοίως, η <διπλή αλήθεια> μπορεί να εννοηθεί με βάση τον «διαστατό» (βλ. *compartmentalization*) τρόπο σκέψης (βλ. R. W. Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, Mercer University Press, Macon, Georgia, reprint 1995, p. 204).

²⁶ Μ. Π. Μπέγζου, *Διαλεκτική Φυσική και Εσχατολογική Θεολογία*, σ. 77, 209.

²⁷ Την Ευκλείδεια λογική καταγγέλλει εμφαντικά ο F. M. Dostoyevsky (*Αδελφοί Καραμάζοφ*, Β 5, μτφρ. Α. Αλεξάνδρου, Αθήνα, εκδ. ΓΚΟΒΟΣΤΗ, 1954, τ. 2, σ. 85). Πρβλ. Μ. Π. Μπέγζου, «Ανατολική Ηθική και Δυτική Τεχνική», *Ανθρωπος και Κοινωνία*, Πάφος 1991, σ. 37.

²⁸ S. Clark, "Inversion, Misrule and the Meaning of Witchcraft", *Past and Present* 87 (1980) 98-127. Κυρίως ο Nicolas Malebranche ανέλαβε να γίνει ο Ακινάτης του Καρτεσιανισμού (βλ. C. C. Gillispie, *όπ. π.*, σ. 150).

²⁹ Σειρ. 38, 1-15. Βλ. Ε. Βούλγαρη, *Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα*, Λειψία 1766, σ. 66 εξ. Πρβλ. J. Neusner et al. (Eds.), *Religion, Science, and Magic*, p. 126, Α. Κ. Μπαρτζελιώτη, *Φιλοσοφία και Επιστήμη*, σ. 102, Δ. Γ. Τσάμη, *Η πρωτολογία του Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 25, Χ. Α. Τερέζη, *Η Θεολογική Γνωσιολογία της Ορθόδοξης Ανατολής*, Αθήνα 1993, σ. 56, Κ. Κορναράκη, «Η επιστημονική ταυτότητα της Θεολογίας και η θέση της στον διεπιστημονικό διάλογο», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών – Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 100, Μ. Π. Μπέγζου, *Διαλεκτική Φυσική και Εσχατολογική Θεολογία*, σ. 107, 71-72: «...η θρησκευτική γλώσσα οφείλει να αποφεύγει την διχοτόμηση του κόσμου εις την αντικειμενικήν και την υποκειμενικήν του πλευράν... Δεν επιτρέπεται να κατακερματίζωμεν τις δύο γλώσσες».

³⁰ Χ. Α. Τερέζη, *Η Θεολογική Γνωσιολογία της Ορθόδοξης Ανατολής*, σ. 29. Κατά τον G. W. F. Hegel ("De orbitis planetarum", Jena (1801) 1831, in: *Werke*, Frankfurt, E. Moldenhauer-K. M. Michel (1971) 1980, XI, 241, XII, 221-222, XVI, 318, 398, XVII, 74, 474), ο δυαλισμός κατάγεται από τον Ζωροαστρισμό και τον Γνωστικισμό.

³¹ Ν. Ματσούκα, «Η επενέργεια του Αγίου Πνεύματος εις την φυσικήν και ιστορικήν πραγματικότητα», στο συλλογικό τόμο *Το Άγιον Πνεύμα* (Σεμινάριο θεολόγων Θεσσαλονίκης 5), σ. 173-4, Χ. Α. Τερέζη, *Η Θεολογική Γνωσιολογία της Ορθόδοξης Ανατολής*, Αθήνα 1993, σ. 21, V. Neacsu, «Η θεολογική γνωσιολογία ως θέωση κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 827 (2009) 277-292.

³² Βλ. H. Urs von Balthasar, *Kosmische Liturgie, Das Weltbild Maximus' des Bekenner Ein-siedeln* (Johannes-Verlag) 1961². Πρβλ. J. Danielou, *L' Être et le Temps chez Grégoire de Nysse*, Leiden (Brill) 1970.

³³ A. S. Eddington, *The Nature of the Physical World*, Cambridge 1948, pp. 309-313. Πρβλ. Ι. Δ. Ζηζιούλα, *Η Κτίσις ως Ευχαριστία*, σ. 25-26.

³⁴ *Συμπόσιον* 203a, Oxford, Clarendon Press, 1901, 1967.

³⁵ Πλάτων., *Πολιτεία* Z, 514a-521b.

³⁶ Α' Βασ. 2, 3, Ιακ. 1, 17: «Πᾶσα δόσις ἀγαθή καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων». Πρβλ. Π. Βράϊλα-Αρμένη, *Φιλοσοφικά έργα*, Αθήναι 1973, σ. 62, Α. Χ. Σιάσου, *Πατερική Κριτική τῆς Φιλοσοφικῆς Μεθόδου*, σ. 33, Σ. Κ. Τσιτσιγκου, *Η ψυχή του Ανθρώπου κατά τον ι. Χρυσόστομο*, σ. 153 εξ. Πρβλ. μορφωμένους και κατά κόσμον («θύραθεν») Αγίους (αγία Αικατερίνη, Τρεις Ιεράρχες, μεγάλους Πατέρες κ.ά.).

³⁷ Βλ. Σ. Γ. Παπαδόπουλου, *Ορθόδοξη και Σχολαστική Θεολογία*, Αθήναι χ.χ., σ. 71. Στην ορθόδοξη Παράδοση, ακόμα και η διάκριση της Θ. Αποκαλύψεως σε φυσική και υπερφυσική καθίσταται προβληματική (βλ. Σ. Τριαντάρη-Μαρά, *Η γνώση και η πίστη στον Ιωάννη Φιλόπονο*, σ. 325).

³⁸ Το πνεύμα αυτό τής ορθόδοξης ισορροπίας («σχοινοβατείν») και τού (αρχαιοελληνικού) μέτρου, κατά την παρατήρηση σύγχρονου ιστορικού τής Τέχνης, αντανακλάται στο έργο λ.χ. τού Έλληνα και Ορθόδοξου Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (*El Greco*), ο οποίος κατόρθωσε «να συνάψει τη γη με τον ουρανό, το συγκεκριμένο με το αφηρημένο, το εσωτερικό με το εξωτερικό, τον ιστορικό χρόνο με την αιωνιότητα». Αλλά, μήπως το αυτό πνεύμα τής «γαλήνιας μεγαλοπρέπειας» δεν εκφράζει αρχιτεκτονικά και η <Μεγάλη Εκκλησία> (ο Ναός τής τού Θεού Σοφίας);

³⁹ Βλ. Θεοδώρητου, *Ελλην. Παθμ. Θεραπευτ.*, λόγ. Α', Κλήμη Αλεξαν., Στρωμ. II 4, VII 10. VI κ.λπ.

⁴⁰ Περισσότερα για τη σχέση γνώσης και πίστης από ορθόδοξο επόψεως βλ. Σ. Κ. Τσιτσιγκου, *Η ψυχή τού ανθρώπου κατά τον ιερό Χρυσόστομο*, σ. 209 εξ.

⁴¹ Κλήμη Αλεξ., *Στρωματείς*, βιβλ. Β', MPG 8, 948A.

⁴² Β' Πέτρ. 1, 5: «Ἐπιχορηγήσατε ἐν τῇ πίστει ὑμῶν τὴν ἀρετὴν, ἐν δὲ τῇ ἀρετῇ τὴν γνῶσιν». Βλ. Ιω. 6, 69, Α' Ιω. 4, 16, Εφεσ. 4, 13 και 1, 17. Πρβλ. Κλήμ. Αλεξ., *Στρωματείς*, λόγ. Ε', MPG 9, 9Α: «Οὐτε ἡ γνῶσις ἄνευ πίστεως, οὐθ' ἡ πίστις ἄνευ γνώσεως», , Θεοδώρητου Κύρου, Λόγος Α', *Περὶ πίστεως*, MPG 83, 816: «οὐτε γὰρ πίστις ἄνευ γνώσεως, οὐτε γνῶσις δίχα πίστεως γένοιτο ἄν... Ἡγεῖται τῆς γνώσεως ἡ πίστις ἔπεται δὲ τῇ πίστει ἡ γνῶσις».

⁴³ Ησ. 7, 9: «ἐάν μὴ πιστεύσητε οὐδέ μὴ συνῆτε». Βλ. J. I. Jenkins, *Knowledge and Faith in Thomas Aquinas*, Cambridge University Press, 1997, Β. Ν. Τατάκη, *Θέματα Χριστιανικής και Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, σ. 27-28. Αυγουστίνου, *De Utilitate Credendi*, MPL 42, 65-92: "*credo, ut intelligam*". Η ως άνω όμως Αρχή αυτή ενδέχεται να παρερμηνευθεί, έτσι ώστε να δηλώνει ότι με την πίστη οδηγείται ο άνθρωπος στη λογική σύλληψη και κατανόηση της Θείας Αποκάλυψης. Με άλλα λόγια, εξαιρείται η διάνοια του ανθρώπου, θεωρούμενη ως ένα γνωστικό όργανο σύλληψης του Θείου, όπως ακριβώς και κάθε φυσικού γνωστικού αντικειμένου. Το αντίθετο ("*Intelligo ut credam*") υποστήριζε ο Πέτρος Αβελάρδος, όπως και ο Γρηγόριος Νύσσης (*Περὶ ψυχῆς και αναστάσεως* 87, MPG 46, 128C. Πρβλ. P. Helm, *Faith and Understanding*, Edinburgh University Press 1997). Πρβλ. Ι. Δημητράκοπουλου, *Φιλοσοφία και Πίστη κατά τον Γρηγόριο Νύσσης*, σ. 29.

⁴⁴ «Περὶ τού πόσον γίνεται το μέτρον τῆς γνώσεως και τα μέτρα τα περὶ τῆς πίστεως», *Τα σωζόμενα ασκητικά*, λόγ. ιη', Αθήναι χ.χ., σ. 78-81, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 64.

⁴⁵ Ιω. Χρυσ., *Εἰς το γενέθλιον του Σωτήρος*, MPG 56, 388: «Τό οὖν κατὰ φύσιν ζητεῖσθω, τό δέ ὑπέρ φύσιν τιμάσθω, οὐχ ὡς φευκτέον, ἀλλ' ὡς ἀπόρρητον καί σιωπῇ τιμᾶσθαι ἄξιον».

⁴⁶ Πρβλ. Β. Ν. Τατάκη, *Θέματα Χριστιανικής και Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, Αθήναι 1952, σ. 69, Ε. Δ. Θεοδώρου, «Εἰδοποιά Γνωρίσματα της Ορθοδόξου Θεολογίας», όπ. π.

⁴⁷ Γρηγ. Θεολόγου, Λόγος ΜΓ', *Εἰς τον Μ. Βασίλειον επιτάφιος* 11, J. Bernardi, SC 384, Paris 1992, p. 138, 8-15.

⁴⁸ Β. Ν. Τατάκη, *Θέματα Χριστιανικής και Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, Αθήναι 1952, σ. 17.

⁴⁹ Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκής Ιστορίας*, λόγ. Δ', 3 (1855) 305, εκδ. L. Schopen & I. Bekker, Bonn: Weber. Πρβλ. Σ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία θεώσεως*, Αθήνα χ.χ., σ. 111, 454, επισκ. K. Ware, "The Unity of the Human Person: The Body-Soul Relationship in Orthodox Theology", *ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΑΙΧΜΗΣ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ*, σ. 336-347. Κατά την εμπειρία τής θέωσης, γνωρίζει κανείς δια των αισθήσεων, εμπειρικάς, εκείνο που πίστευε, δηλ. την ύπαρξη της κράσης μεταξύ τής άκτιστης δόξας (τού Θεού) και των κτισμάτων (βλ. π. Ι. Ρωμανίδη, *Πατερική Θεολογία*, σ. 138).

⁵⁰ Μόνο η Ανατολική Εκκλησία, αποφεύγοντας τα άκρα (μεταξύ παπικής ετερονομίας, όπως ο Ρωμαιοκαθολικισμός, και αυτονομίας, όπως ο Προτεσταντισμός), συγκρατεί τον πιστό μέσα στα όρια τής ελευθερίας εκείνης την οποία χορηγεί η αυθεντία τής Εκκλησίας ως όλου.

- ⁵¹ Ιω. 17, 17, Α' Ιω. 5, 6.
- ⁵² Κ. Ε. Παπαπέτρου, *Η Ορθόδοξος Απολογητική εις την Εποχήν μας*, σ. 27.
- ⁵³ Βλ. G. Peterson, "The Scientific Status of Theology: Imre Lakatos, Method and Demarcation", *Perspectives on Science and Christian Faith* 50 (March 1998) 22-31. Πρβλ. I. Lakatos, "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes", in: J. Worrall & G. Currie (Eds), *The Methodology of Scientific Research Programmes*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, p. 91 εξ.
- ⁵⁴ Σύμφωνα με τον W. Heisenberg (*Philosophie*, S. 156, *Physique et Philosophie*, p. 215, *Physics and Philosophy*, p. 159), τα πράγματα ταυτίζονται με τα γεγονότα, μολονότι τα άτομα ή τα στοιχειώδη σωμάτια δεν είναι, υπ' αυτήν την έννοια, πραγματικά. Ομοίως, κατά τον A. Whitehead, το σύμπαν σύγκειται εκ γεγονότων ("events") και από τις μεταξύ τους σχέσεις. Ένα γεγονός ή μία «ειδική περίπτωση» είναι ό,τι συνήθως αποκαλούμε πράγμα (βλ. F. Sheen, *Philosophy of Religion*, New York 1948, p. 98). Πρβλ. Ε. Δ. Θεοδώρου, *Κριτική Εισαγωγή εις το Ζήτημα των Σχέσεων Θρησκείας και Γνώσεως*, σ. 84-85.
- ⁵⁵ Βλ. M. Weber, "The Meaning of 'Ethical Neutrality' in Sociology and Economics", in: *Max Weber on the Methodology of the Social Sciences*, transl. by E. A. Shils and H. A. Finch, Glencoe, Ill.: The Free Press, 1949, W. M. Kurtines, M. Azmitia & J. L. Gewirtz, *The role of values in Psychology and Human Development*, New York: John Wiley & Sons, 1992.
- ⁵⁶ A. Dalke, P. Grobstein, E. McCormack & B. Mawr College, "Theorizing Interdisciplinarity: The Evolution of New Academic and Intellectual Communities" (September 2004), Center for Science in Society, May/June 2006.
- ⁵⁷ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, New York, The Macmillan Co., The Free press, 1969, p. 3. Πρβλ. Α. Κ. Μπαρτζελιώτη, *Φιλοσοφία και Επιστήμη*, σ. 13, H. Rolston, *Science and Religion*, p. 276.
- ⁵⁸ Σ. Δ. Κυριαζόπουλου, *Η παρουσία της Φυσικής Επιστήμης*, σ. 254.
- ⁵⁹ Βλ. I. Κυριακάκου, «Φιλοσοφία, Ποίηση και Πυρηνική Φυσική», *ΔΙΕΘΝΕΣ ΒΗΜΑ* 25 (2004) 53.
- ⁶⁰ R. Bjornes, "Is a symphonic fusion of science and spirituality possible?", 2000, <http://www.prouworld.org/features/mythmetaphspirit.htm>
- ⁶¹ W. V. Quine, *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass., 1953, του ιδίου, *Word and Object*, Cambridge, Mass., 1960, του ιδίου, *Pursuit of Truth*, Cambridge, Mass., 1990. Πρβλ. M. H. Salmon κ.ά., όπ. π., σ. 169.
- ⁶² Ε. Δ. Θεοδώρου, «Ειδοποιά Γνωρίσματα της Ορθοδόξου Θεολογίας», όπ. π.
- ⁶³ H. Rolston, *Science and Religion*, p. 9.
- ⁶⁴ N. A. Nissiotis, "Remarques sur la renouveau de la théologie systématique", in: *La pensée Orthodoxe* 12/1 (1966) 3-12, Α. Θεοδώρου, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν των Δογμάτων*, εν Αθήναις 1962, σ. 10: «τα δόγματα κατά την εσωτέραν φύσιν και ουσίαν αυτών παραμένουν τα αυτά εν τη πιστευσί των ανθρώπων διανοία, ο τρόπος όμως καθ' ον ταύτα γίνονται εκάστοτε καταληπτά υπό τού χριστεπωνύμου πληρώματος της Εκκλησίας είναι επιδεκτικός προόδου και εξελίξεως, αναλόγως τού πνεύματος της εποχής και της ιστορικής εξελίξεως της πνευματικής τού ανθρώπου εμπειρίας».
- ⁶⁵ Βλ. Ελλήνων ποιητών και Στωικών φιλοσόφων, όπως τού Επιμενίδη και του Αράτου, Επίκτητου (Πρᾶξ. 14, 1. 17, 4. 23. 18, 4. 19, 10. 20, 21, Ρωμ. 2, 14. 7, 15. 24, Β' Τιμ. 2, 5, Α', Εβρ. 8. 1-5, Κορ. 5, 1, Φιλιπ. 4, 11). Πρβλ. E. R. Goodenough, «Paul and the hellenization of Christianity», in: *Religions of Antiquity*, ed. by J. Neusner, Leiden 1962, H. H. Koester, «Paul and Hellenism», in: *The Bible in Modern Scholarship*, εκδ. J. Phillip Hyatt, Nashville, 1965, A. Deissmann, *Paul, A Study in Social and Religious History*, New York 1957.
- ⁶⁶ Βλ. Μ. Βασιλείου, *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων*, MPG 31, 564-588, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, *Εις τον μέγαν Βασίλειον επιτάφιος*, MPG 36, 508-509. Πρβλ. Α. Χ. Σιάσου, *Πατερική Κριτική τής Φιλοσοφικής Μεθόδου*, Θεσσαλονίκη

1989, σ. 13 εξ., του ιδίου, «Από τη συνάντηση της Θεολογίας με τη Φιλοσοφία», ΣΥΝΑΕΗ 37 (1991) 56.

⁶⁷ Π. Ν. Τρεμπέλα, *Εγκυκλοπαιδεία τής Θεολογίας*, Αθήναι 1964, σ. 17, Σ. Γ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία*, Αθήνα 1977, τ. Α', σ. 395 εξ.

⁶⁸ Βλ. Ι. Δημητράκοπουλου, *Φιλοσοφία και Πίστη κατά τον Γρηγόριο Νύσσης*, σ. 14 εξ.

⁶⁹ Βλ. Α. Χ. Σιάσου, *Πατερική Κριτική τής Φιλοσοφικής Μεθόδου*, σ. 13 εξ. Φιλόσοφοι και επιστήμονες έχουν κατά καιρούς κάνει χρήση τριών πηγών γνώσης: υλικής, νοητικής και πνευματικής. Αντίστοιχα, η χριστιανική Θεολογία ιστορικά έχει κάνει χρήση (βλ. J. H. Randall, Jr., *The Role of Knowledge in Western Religion*, Boston: Starr King Press, 1958, Ν. Α. Νησιώτη, *Προλεγόμενα εις την Θεολογικήν Γνωσιολογίαν*, Αθήναι 1975, Α. Παπαδόπουλου, *Θεολογική Γνωσιολογία κατά τους Νηπτικούς Πατέρας*, Θεσσαλονίκη 1977, Χ. Α. Τερέζη, *Η Θεολογική Γνωσιολογία τής Ορθόδοξης Ανατολής*, Αθήνα 1993) της εμπειρικής θεογνωσίας (βλ. Ε. Θεοδώρου, «Το ζήτημα των ενδείξεων της υπάρξεως του Θεού», σ. 195), της περιγραφικής ή αφηγηματικής θεογνωσίας, της λογικής και νοητικής/στοχαστικής Θεολογίας (βλ. Ε. Θεοδώρου, όπ. π.), και της εξω-αισθητήριας ή μυστικής βιωματικά, διαισθητικά και ενορατικά θεογνωσίας (βλ. Ε. Δ. Θεοδώρου, «Το ζήτημα των ενδείξεων της υπάρξεως του Θεού», σ. 205, του ιδίου, «Ειδοποιά Γνωρίσματα της Ορθοδόξου Θεολογίας», όπ. π.).

⁷⁰ H. Rolston, *Science and Religion*, p. 26: "Experience that is counted puzzling under the one paradigm may prove intelligible under the other".

⁷¹ Ιω. Δαμασκηνού, *Περί αιρέσεων* 88, 1, ed. B. Kotter, vol. 4, Berlin, De Gruyter 1981, «Περί γνωσιμαχούντων», *Ιερά Παράλληλα*, MPG 95, 1049. 1312. 96, 448. 516-517.

⁷² Ιω. Δαμασκηνού, *Περί γνώσεως*, MPG 94, 529 Α.

⁷³ Πρβλ. Κ. Ε. Παπαπέτρου, «Κυβερνητική και Θεολογία», *ΠΡΟΣΒΑΣΕΙΣ*, Αθήναι 1979, σ. 25-51.

⁷⁴ Βλ. Ι. Κυριακάκου, «Φιλοσοφία, Ποίηση και Πυρηνική Φυσική», *ΔΙΕΘΝΕΣ ΒΗΜΑ* 25 (2004) 52-60.

⁷⁵ Όπ. π., σ. 47.

⁷⁶ Σύμφωνα με τη θεωρία τής συνάφειας, μόνο στην Εκκλησία υπάρχει αλήθεια, δηλ. αντικειμενική γνώση τής Θ. Αποκάλυψης, εφόσον ο πιστός, ο οποίος παραλαμβάνει το «γνωστικό αντικείμενό» του, δηλ. την παρακαταθήκη τής Πίστεως, από το άγιο Ποτήριο, «κοινωνεί» οντολογικά τού αναστημένου «σώματος και του αίματος» της σαρκωμένης υποστατικά Αλήθειας (Ιησού Χριστού) [Ιω. 14, 6. 6, 53: «ἐάν μή φάγητε τήν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καί πίητε αὐτοῦ τό αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς»]. Ἐτσι, αν «ο ἄνθρωπος εἶναι ὅ,τι τρώει» (L. Feuerbach), τότε ο αυθεντικός (πιστός) Χριστιανός είναι αγάπη, δικαιοσύνη, κάλλος, αγιότητα, αλήθεια και σοφία, αφού η κοινωνία τού Θεού (βλ. ευχαριστιακή γνωσιολογία) συνιστά ένα υπερβατικό είδος μάθησης, γνώσης, παιδείας και μετα-επιστήμης (βλ. T. F. Torrance, *Theological Science*, Oxford University Press, London 1969, pp. 259-260).

⁷⁷ Πρβλ. την έννοια τής επανάληψης στον S. Kierkegaard, *Gjentagelsen*, (1843), ελλην. μτφρ. εκδ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, Αθήνα 1981.

⁷⁸ C. D. Clarke, όπ. π., p. 78.

⁷⁹ Πρβλ. Κ. Ε. Παπαπέτρου, *Είναι η θεολογία Επιστήμη;*, ΑΘΗΝΑΙ 1970.

⁸⁰ Χ. Ανδρούτσου, *Δογματική τής Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήναι 1956², σ. 22, 24, Π. Ν. Τρεμπέλα, *Εγκυκλοπαιδεία τής Θεολογίας*, σ. 136, Β. Δ. Φανουργάκη, *Εισαγωγή στη Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 33.

⁸¹ Κλήμ. Αλεξ., *Στρωματείς*, λόγ. Ε', MPG 9, 24 C: «Τήν πίστιν τοίνυν οὐκ ἀργὴν καὶ μόνην, ἀλλὰ σύν ζητήσῃ δεῖν προφαίνειν φαμέν».

⁸² Ως προς τον φιλοσοφικό προβληματισμό για την ύπαρξη γενικά τής αλήθειας και του δυνατού τής γνώσης της βλ. H.-G. G a d a m e r, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen: Mohr., 1965².

⁸³ Ιω. 14, 17: «...τοῦ πνεύματος τῆς ἀληθείας, ὃ ὁ κόσμος οὐ δύναται λαβεῖν, ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτό οὐδὲ γινώσκει». Πρβλ. Μ. Α. Σιώτου, *Χριστιανική Πίστις και σύγχρονος επιστημονική έρευνα*, σ. 17, Β. Ν. Τατάκη, «Φιλοσοφία και επιστήμη», *ΕΠΟΠΤΗ* Α 1/1 (1976) 39-45, Θ. Βέϊκου, «Φιλοσοφία και επιστήμη», *ΔΙΑΒΑΖΩ* 34 (1980) 77.

⁸⁴ Μ. Α. Σιώτου, *Χριστιανική Πίστις και σύγχρονος επιστημονική έρευνα*, σ. 15.

⁸⁵ Μ. Α. Σιώτου, *όπ. π.*, σ. 42.

⁸⁶ Α' Κορ. 13, 12: «βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δε πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δε ἐπιγνώσομαι καθὼς και ἐπεγνώσθην». Πρβλ. J. W. Jones, "Personality and Epistemology", *Zygon* 24 (1989) 23-38.

⁸⁷ Ειρηναίου, *Ελεγχος και ανατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, MPG 7, 437.

⁸⁸ Ε. Δ. Θεοδώρου, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ορθοδόξου Θεολογίας», *όπ. π.*

⁸⁹ Γνωστικά, δια τῆς λογικῆς, η οποία, φυσικά, δεν αποκλείει και τον αγιοπνευματικό φωτισμό τῆς. Η προϋπόθεση τῆς πίστες στη θεολογική επιστήμη δε σημαίνει ὅτι η νόηση είναι τελείως διεφθαρμένη, ούτε ὅτι η απλή διάθεση συνιστά επιστροφή πρὸς το ένστικτο. Η θεολογική κατανόηση ορθόδοξα είναι επιβράβευση τῆς πίστες. Αντίστροφα, κατά τη Βελγική Ομολογία (Προτεστάντισμός), το πρώτο δώρο ἀπὸ τον φωτισμό τοῦ Αγίου Πνεύματος δεν είναι η πίστη, ἀλλὰ η κατανόηση, ἔτσι π.χ. η μεν (επιστημονική) έρευνα δείχνει ποια είναι τα Κανονικά βιβλία τῆς Αγ. Γραφῆς, το δε Άγιο Πνεῦμα επιβεβαιώνει και επικυρώνει αὐτά.

⁹⁰ Πρβλ. J. W. Jones, "Personality and Epistemology", *Zygon* 24 (1989) 23-38.

⁹¹ Βλ. Δ. Γ. Τσάμη, *Εἰσαγωγή στην Πατερική Σκέψη*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 494. Ωστόσο, η τελείωση ἢ η Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, που, κατά τους Πατέρες τῆς Εκκλησίας, δηλώνει τη θεογνωσία, δεν συνεπάγεται καταληψία ὅλων των Ενεργειών τοῦ Θεοῦ (οὔτε —πολύ περισσότερο, βέβαια,— τῆς ουσίας τοῦ Θεοῦ), ἀφοῦ δεν μπορούμε να ἔχουμε πλήρη γνώση οὔτε αὐτῆς τῆς κτίσης· η μόνη αληθῆς θεογνωσία είναι η αγνωσία τοῦ Θεοῦ, δηλ. η «επιστήμη τῆς αγνωσίας» (βλ. Αποφατική Γνωσιολογία και «Θεῖο γνόφο») [βλ. Χ. Α. Τερέζη, *όπ. π.*, σ. 73], η οποία, βέβαια, διαφέρει ἀπὸ τον φιλοσοφικό Αγνωστικισμό, καθότι απαιτεῖ ἀπὸ τον «ερευνητή» πλήρη (βουλευτική, γνωστική, συναισθηματική κ.λπ.) κένωση του εαυτοῦ του.

⁹² Θεολογικός Δεύτερος, *Περὶ θεολογίας*, Γ', ΒΕΠΕΣ 59, 220.20-221.4, MPG 36, 29Α-Β. Το «καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς» τοῦ Α' κεφ. τῆς Γενέσεως, ὅπως και στο βιβλίο τῆς Εξόδου, δηλώνει τη Θεῖα προτροπή για διερεύνηση τῆς δημιουργίας (Γεν. 1, 28, Εξ. 31, 3, Βαρούχ 3, 37, Σ. Σειρ. 38, 6. Πρβλ. Μ. Γ. Τρίτου, «Σχέσεις Θεολογίας και θετικῶν επιστημῶν», σ. 159).

⁹³ Ιω. Δαμασκηνού, *Διαλεκτικά*, I 53-54, α' 25-51: «Εὐτόνως κρούσωμεν, ἀναγνώμεν ἅπαξ, δῖς, πολλάκις, καὶ οὕτως ὀρύσσοντες τὸν θησαυρόν τῆς γνώσεως εὐρήσομεν καὶ τοῦ πλούτου κατατρυφήσομεν. Ζητήσωμεν, ἐρευνήσωμεν, ἀνακρίνωμεν, ἐρωτήσωμεν...Ἐάν οὖν ὦμεν φιλομαθεῖς, ἐσόμεθα καὶ πολυμαθεῖς...Ἐπειδὴ δὲ φησιν ὁ θεῖος ἀπόστολος· πάντα δοκιμάζοντες τὸ καλὸν κατέχετε, ἐρευνήσωμεν καὶ τῶν ἔξω σοφῶν τοὺς λόγους». Πρβλ. Α. Χ. Σιάσου, *Πατερική Κριτική τῆς Φιλοσοφικῆς Μεθόδου*, σ. 35.

⁹⁴ *Εἰς την Εξαήμερον*, 2, 13, ΕΠΕ, τ. 4, σ. 74: «πολλὰ ἀπεσιώπησεν (ἢ Αγία Γραφή)...τόν ἡμέτερον νοῦν γυμνάζουσα πρὸς ἐντρέχειαν».

⁹⁵ Ιω. 5, 39, 7, 52, Φιλ. 1, 9, Α' Πέτρ. 1, 11. Πρβλ. Α. Σιάσου, «Απὸ τη συνάντηση τῆς Θεολογίας με τη Φιλοσοφία», *ΣΥΝΑΞΗ* 37 (1991) 57.

⁹⁶ «Όχι το αφηρημένα σκέπτεσθαι περὶ Θεοῦ, ἀλλὰ το εἶναι ἐν Αὐτῷ διακρίνει τὴν ορθόδοξη θρησκευτικότητα/πνευματικότητα» (S. Frank, *Gestalt und Freiheit*, Munchen 1931, σ. 339). Επίσης κατά τούς J. Meyendorff και ἐπίσκοπο Δ. Τρακατέλλη, μία ορθόδοξη

Θεολογία α) δεν θα πρέπει να είναι εμμονοκρατική ή πανθεϊζουσα, αλλά τριαδική, και β) θα πρέπει να είναι ανθρωποκεντρική (ως χριστοκεντρική και περσοναλιστική): βλ. περ. ΣΥΝΑΞΗ 3 (1982) 9-17, 29 (1989) 5-8. Πρβλ. *Living Tradition. Orthodox Witness in the contemporary world*, St.Vladimir's Seminary Press, Crestwood 1978, pp. 167-169, 173-186. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι όχι μόνο η Ανθρωπολογία (Φιλοσοφία) είναι Θεολογία, αλλά και η Θεολογία είναι Ανθρωπολογία, εφόσον στον πυρήνα της ορθόδοξης χριστιανικής Παράδοσης το πρόβλημα της προσωπικότητας τυγχάνει αχώριστο από το πρόβλημα της θεότητας (βλ. Θε-ανθρωπότητα).

⁹⁷ E. Cassirer, *An essay on man*, σ. 333.

⁹⁸ Χ. Κ. Οικονόμου, «Προοπτικές διεπιστημονικού διαλόγου της Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης», σ. 51, Ε. Δ. Θεοδώρου, «Ειδοποιά Γνωρίσματα της Ορθόδοξου Θεολογίας», όπ.π.

⁹⁹ Μ. Βασιλείου, *Εις την Εξαήμερον*, MPG 29,25Α.

¹⁰⁰ Γαλ. 4, 9. Πρβλ. Ν. Νησιώτη, «Η Θεολογία ως Επιστήμη και ως Υμνολογία», ΣΥΝΑΞΗ 37 (1991) 9.

¹⁰¹ K. Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1953, S. 78, Ε. Θεοδώρου, «Το ζήτημα των ενδείξεων της υπάρξεως του Θεού», σ. 219.

¹⁰² Πρβλ. J. W. Jones, "Personality and Epistemology", *Zygon* 24 (1989) 23-38.

¹⁰³ Βλ. Ν. Νησιώτη, "La theologie comme science et comme doxologie", *Irenikon* 33/3 (1960) 231-310, Χ. Γιανναρά, *Η Θεολογία της απουσίας και της αγνωσίας του Θεού*, Αθήνα 1967, σ. 69 εξ., Κ. Παπαπέτρου, «Θεολογία και θέωσις», *ΕΚΚΛΗΣΙΑ* 43 (1966) 600-602, Μ. Φαράντου, «Προλεγόμενα εις την θεογνωσίαν», *ΕΕΘΣΠΑ* 24 (1979/80) 281-343. Κατά τον όσιο Ισαάκ τον Σύρο (Ασκητικά, επιμ. Ι. Σπετσίερη, εκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1977, ΞΒ', σ. 255-256), η γνώση είναι μία και απλή, αλλά ταυτόχρονα και τριπλή (σωματική, ψυχική και πνευματική).

¹⁰⁴ Σ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία θεώσεως*, Αθήνα χ.χ., σ. 155. Πρβλ. Ε. Μπιτσάκη, *Διαλεκτική και νεώτερη Φυσική*, σ. 67-104, 235.

¹⁰⁵ Α' Κορ. 10, 12. Πρβλ. Μ. Π. Μπέγζου, *Διαλεκτική Φυσική και Εσχατολογική Θεολογία*, σ. 51.

¹⁰⁶ Ν. Νησιώτη, *Η Απολογία της Ελπίδος*, σ. 16.

¹⁰⁷ Ν. Νησιώτη, *Προλεγόμενα εις την Θεολογικήν Γνωσιολογίαν*, Αθήναι 1965, σ. 138, A. Peacocke, *Theology for a Scientific Age. Being and Becoming — Natural and Divine*, Oxford: Blackwell 1990, p. 183, P. C. W. Davies, *God and the New Physics*, σ. 241. Κατά τον J.-P. Sartre (*L'être et le néant*, Paris: Gallimard, 1943, p. 124), ο άνθρωπος διαθέτει τη δυνατότητα «να είναι αυτό που δεν είναι και να μην είναι αυτό που είναι».

¹⁰⁸ *What is this thing called Science?*, σ. 261.

¹⁰⁹ *Εις τήν ἀσάφειαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, MPG 56, 175-270.

¹¹⁰ G. Marcel, *Είναι και Έχειν*, μτφρ. Ν. Μακρή, εκδ. ΔΩΔΩΝΗ, Αθήνα 1978, σ. 184.

¹¹¹ Τούτο, βέβαια, δεν αποφεύχθηκε τελικά από τούς θεωρητικούς της φιλοσοφικής ανάλυσης, αν και η ίδια η Φιλοσοφία μπόρεσε να επιβιώσει ως Μετα-αναλυτική Φιλοσοφία (βλ. J. Rajchman — C. West, *Post-Analytic Philosophy*, New York 1985). εντούτοις, έχει υποστηριχθεί από κάποιους ότι η Μετα-αναλυτική Φιλοσοφία στοχεύει στον «θάνατο» ή την «ευθανασία» της Φιλοσοφίας (βλ. Κ. Νιάρχου, *Εγχειρίδιον Αναλυτικής Φιλοσοφίας*, σ. 98).

¹¹² Πέτρου Δαμασκηνού, «Ότι ουκ έχουσι διαφωνίαν αι θείαι Γραφαί», *ΦΙΛΟΚΑΛΙΑ*, Γ', 60.7-61.15: «Εκεῖνος δέ ἐστιν ἐπιστήμων, ὃς τις τὰς ῥήσεις ἀσαλεύτους ὁρῶν καὶ διὰ τῆς τοῦ Πνεύματος σοφίας τὰ κεκρυμμένα μυστήρια ἐξευρίσκων, μαρτυρούμενα ἐκ τῶν θείων Γραφῶν». Πρβλ. Κ. Νιάρχου, *Η Ελληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινήν της Περίοδον*, Αθήναι 2007³, σ. 164-165.

¹¹³ Ματθ. 13, 24-30, 36-43. Πρβλ. Μ. Βασιλείου, *Προς τους νέους, Όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων*, MPG 31, 564 C εξ., 568 B εξ., 569 B εξ. Ιω. Δαμασκηνού, *Διαλεκτικά, Προοίμιον – Επιστολή Β΄*, MPG 94, 521A-525A.

¹¹⁴ Ματθ. 7, 8.

¹¹⁵ Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός* 13, 1. 13, 2, J. H. Srawley, 1903, Cambridge 1956², pp. 60, 9-61, 4. 62, 6-8, MPG 45, 45B-D: «Ἀπιστεῖς τῷ θαύματι; Χαίρω σου τῇ ἀπιστίᾳ· ὁμολογεῖς γάρ πάντως δι' ὧν ὑπέρ πίστιν ἡγή τὸ λεγόμενον ὑπέρ τὴν φύσιν εἶναι τὰ θαύματα. Αὐτὸ οὖν τοῦτο τῆς θεότητος ἔστω σοι τοῦ φανέντος (SC. τοῦ Χριστοῦ) ἀπόδειξις, τὸ μὴ διὰ τῶν κατὰ φύσιν προῖέναι τὸ κήρυγμα. Εἰ γάρ ἐντός ἦν τῶν τῆς φύσεως ὄρων τὰ περί τοῦ Χριστοῦ διηγήματα, ποῦ τὸ θεῖον; Εἰ δέ ὑπερβαίνει τὴν φύσιν ὁ λόγος, ἐν οἷς ἀπιστεῖς, ἐν τούτοις ἔστιν ἡ ἀπόδειξις τοῦ Θεόν εἶναι τὸν κηρυσσόμενον».

¹¹⁶ Ρωμ. 12, 1. Πρβλ. Β. Τ. Γιούλτση, «Η τεχνολογική πρόκληση στην εκκλησιαστική ζωή και τη θεολογική έρευνα», Ιωβηλαίον 2000, *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 123-124. Πράγματι, οι Πατέρες, ιδίως τῆς Σχολῆς τῆς Αλεξάνδρειας (βλ. Β. Ν. Τατάκη, *Θέματα Χριστιανικῆς και Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, σ. 39, 41-42) , έκαναν χρήση τῆς Λογικῆς (βλ. Μ. Α. Σιώτου, *Χριστιανική Πίστις και σύγχρονος επιστημονική έρευνα*, σ. 32) , των αφηρημένων εννοιών, των αναγωγικών, επαγωγικών, παραγωγικών, αποφαιτικών μεθόδων (Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Εξαήμερον*, ΕΠΕ, τ. 4, σ. 142, 260).

¹¹⁷ Ισιδώρου Πηλουσιώτου, *Επιστολὴν βιβλία πέντε εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς θείας Γραφῆς*, MPG 78, 197.

¹¹⁸ Ιω. 1, 46. 11, 34

¹¹⁹ Ιω. 4, 1.

¹²⁰ Α΄ Θεσ. 5, 21.

¹²¹ Βλ. Χ. Κ. Οικονόμου, «Προοπτικές διεπιστημονικοῦ διαλόγου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης», σ. 51. Πρβλ. S. Biderman, *Scripture and Knowledge. An Essay on Religious Epistemology*, Leiden: Brill, 1995.

¹²² Ε. Θεοδώρου, «Πανεπιστήμιον και Θεολογία», *ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΞΔ'*, τεύχ. Α΄, 10 (1987) 386.

¹²³ Ν. Νησιώτη, «Η Θεολογία ως Επιστήμη και ως Υμνολογία», *ΣΥΝΑΞΗ* 37 (1991) 7.

¹²⁴ Η επαγωγική συστηματική Θεολογία χρησιμοποιεί ως στοιχεία θεολογικής σκέψης εμπειρικές εντός του περιβάλλοντος καταστάσεις και μέσω αυτών προσπαθεί να συλλάβει εκ νέου το χριστιανικό μήνυμα, το νόημα και τη δυναμική σχέση του με μία συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση (βλ. Ν. Νησιώτη, *Η Απολογία τῆς Ελπίδος*, σ. 53).

¹²⁵ Η παραγωγική συστηματική Θεολογία χρησιμοποιεί ως στοιχεία θεολογικής σκέψης έναν γενικό ορισμό και μέσω αυτού προσπαθεί να εξηγήσει όλα τα επί μέρους σε όλους τούς τόπους και όλες τις εποχές (βλ. Ν. Νησιώτη, *Η Απολογία τῆς Ελπίδος*, σ. 54).

¹²⁶ Πρβλ. Ν. Νησιώτη, «Η Θεολογία ως Επιστήμη και ως Υμνολογία», *ΣΥΝΑΞΗ* 37 (1991) 5-9.

¹²⁷ Σ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία θεώσεως*, Αθήνα χ.χ., σ. 455. «Ο κόσμος πειραματίζεται στην προσπάθεια μορφοποίησης του πολιτισμού αλλά υπό μη χριστιανική έννοια. Το πείραμα θα αποτύχει, αλλά εμείς πρέπει πολύ υπομονετικά να περιμένουμε την αποτυχία του! Στο μεταξύ, 'εξαγοραζόμενοι τον καιρό', έτσι ώστε αφενός μεν η Πίστη να μπορέσει να λάμψει εν μέσω των περασμένων σκοτεινών εποχών, κί' αφετέρου ένας νέος πολιτισμός ν' ανοικοδομηθεί στο μέλλον, διασώζοντας έτσι τον κόσμο από την αυτοκτονία» (Τ. S. Eliot, *Thoughts After Lambert*, 1950, σ. 342).

¹²⁸ Σ. Δ. Κυριαζόπουλου, *Η παρουσία τῆς Φυσικῆς Επιστήμης*, σ. 113. Πρβλ. L. Brunschvicg, *La Modalité du jugement*, Paris, Alcan, 1897, του ιδίου, *L'expérience humaine et la causalité physique*, Paris, Alcan, 1922, του ιδίου, *La Raison et la religion*, Paris, Alcan, 1939, του ιδίου, *La philosophie de l'esprit*, Paris, PUF, 1949, του ιδίου, *Science - Religion*, Paris, PUF, 1958. Βλ. και *Quantentheorie* (Μ. Planck), *Relativitäts theorie* (Α. Einstein), *Unbestimmtheitsrela-*

tion (W. Heisenberg), *Mind-stuff-theorie* (A. S. Eddington) κ.λπ. Η αλληλο-συμπληρωματικότητα (*complementarity*) μάλιστα χρειάζεται να επεκτείνεται και μεταξύ φυσικών επιστημών και Θεολογίας (πρβλ. A. van der Ziel, *The natural Sciences and the Christian Message*, Minneapolis 1960, σ. 137).

¹²⁹ Βλ. J. Brown, *Subject and Object in Modern Theology*, New York: Macmillan Co., 1955, A. Benk, *Moderne Physik und Theologie*, Gruenewald, Mainz 2000.

¹³⁰ Π. Κ. Χρήστου, «Θεολογία», ΘΗΕ 6 (1965) 262. Πρβλ. D. Brakke, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford: Clarendon Press, 1995.

¹³¹ Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός Δεύτερος, περί Θεολογίας, Γ'*, ΒΕΠΕΣ 59, 220.20-221.4, MPG 36, 29A-B. Πρβλ. Σ. Κ. Τσιτσίκου, *Η ψυχή του ανθρώπου κατά τον ιερό Χρυσόστομο*, σ. 224 εξ.

¹³² Α' Κορ. 8, 1 : «ή γνῶσις φυσιοῖ».

¹³³ Α' Κορ. 13, 13, Α' Θεσ. 1, 3. 5, 8.

¹³⁴ Δ. Γ. Τσάμη, *Εισαγωγή στην Πατερική Σκέψη*, σ. 510, Λ. Σιάσου, «Από τη συνάντηση της Θεολογίας με τη Φιλοσοφία», ΣΥΝΑΞΗ 37 (1991) 56 εξ.

¹³⁵ M. Polanyi, "The Scientific Revolution", *The Student World* 54 (1961) 302.